

ОСОБЛИВОСТІ ВІДШКОДУВАННЯ (КОМПЕНСАЦІЇ) ШКОДИ ФІЗИЧНІЙ ОСОБІ, ЯКА ПОТЕРПІЛА ВІД КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

PARTICULARS OF COMPENSATION (COMPENSATION) FOR DAMAGES TO AN INDIVIDUAL WHO SUFFERED FROM A CRIMINAL OFFENSE

Горбачьова Д.М., курсант 312 навчальної групи

Навчально-науковий інститут № 1 Національної академії внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню особливостей відшкодування (компенсації) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення. На початку статті аналізується чинні норми Цивільного кодексу України, а також Кримінального-процесуального кодексу України, які визначають умови та особливості відшкодування такої шкоди.

Далі звертається увага на те, що норми цивільного законодавства прямо не визначають особливостей компенсації державою завданої шкоди кримінальним правопорушенням, а лише зазначається, що випадки та порядки компенсації мають встановлюватися законом. Єдиного такого нормативно-правового акту на сьогодні не існує, проте є Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 23.02.2023 № 2923-IX, дія якого поширюється на спеціальні випадки компенсації шкоди. У зв'язку з чим пропонується на законодавчому рівні прийняти єдиний спеціальний закон, який би врегулював питання компенсації такої шкоди.

Акцентується увага на проблемах, що виникають у процесі відшкодування, зокрема на відсутності можливості пред'явлення цивільного позову у рамках кримінального провадження, якщо воно не відкрите. Зазначено, що один із способів відшкодування (компенсації) такої шкоди є призначення такого відшкодування як покарання.

Доведено, що реалізація цивільного позову у рамках кримінального провадження та використання примирення як засобу відшкодування шкоди можуть сприяти ефективному вирішенню проблеми відшкодування шкоди особам, які її зазнали.

Досліджувані нами особливості мають на меті забезпечити реалізацію права на відшкодування (компенсацію) шкоди, яка завдана особі внаслідок кримінального правопорушення

Ключові слова: відшкодування шкоди, компенсація шкоди, механізм компенсації шкоди, підходи до відшкодування шкоди, гарантії відшкодування шкоди, цивільний позов у кримінальному провадженні.

The article is devoted to the study of the peculiarities of compensation for damage to an individual who has suffered from a criminal offense. At the beginning of the article, the author analyzes the current provisions of the Civil Code of Ukraine and the Code of Criminal Procedure of Ukraine which define the conditions and peculiarities of compensation for such damage.

Further, the author emphasizes that the provisions of civil law do not directly define the specifics of compensation for damage caused by a criminal offense by the State, but only state that the cases and procedures for compensation should be established by law. There is no single such legal act today, but there is the Law of Ukraine "On Compensation for Damage and Destruction of Certain Categories of Real Estate as a Result of Hostilities, Terrorist Acts, and Sabotage Caused by the Armed Aggression of the Russian Federation against Ukraine, and the State Register of Property Damaged and Destroyed as a Result of Hostilities, Terrorist Acts, and Sabotage Caused by the Armed Aggression of the Russian Federation against Ukraine" of 23.02.2023 No. 2923-IX, which applies to special cases of damage compensation. In this regard, we consider it expedient to adopt a single special law at the legislative level that would regulate the issue of compensation for such damage.

The author emphasizes the problems arising in the process of compensation, in particular, the lack of possibility to file a civil claim within criminal proceedings if they are not opened. It is noted that one of the ways to compensate for such damage is to impose such compensation as a punishment.

It is proved that the implementation of a civil action within criminal proceedings and the use of reconciliation as a means of compensation for harm can contribute to an effective solution to the problem of compensation for harm to victims.

The peculiarities we are studying are aimed at ensuring the realization of the right to compensation for damage caused to a person as a result of a criminal offense.

Key words: compensation for harm, compensation for harm, mechanism of compensation for harm, approaches to compensation for harm, guarantees of compensation for harm, civil action in criminal proceedings.

Постановка проблеми. У контексті цивільно-правових відносин виникає важлива проблема відшкодування (компенсації) шкоди фізичній особі, яка стала потерпілою внаслідок кримінального правопорушення. Однією з головних функцій цивільного права є забезпечення захисту прав і законних інтересів осіб, постраждалих внаслідок дій, що суперечать закону. Однак, механізми відшкодування шкоди, що виникає внаслідок кримінального правопорушення, зазвичай виявляються складними та мало-ефективними через ряд причин.

По-перше, існують певні труднощі у встановленні зв'язку між самим кримінальним правопорушенням та завданою шкодою, що може бути викликано, зокрема, невизначеність часових рамок у виникненні шкоди після правопорушення.

По-друге, проблеми виникають у визначенні обсягу компенсації та виборі відповідного механізму її відшкодування. Це стосується як матеріальної, так і моральної шкоди, які можуть мати різний характер і ступінь впливу на особу, яка зазнала шкоди.

По-третє, існують недоліки у законодавстві, пов'язані з визначенням процедур та умов відшкодування шкоди, а також із забезпеченням доступу до правосуддя для потерпілих осіб у випадках кримінальних правопорушень.

Отже, вирішення вищезазначених проблем стане ключовим завданням для покращення механізмів відшкодування шкоди фізичній особі, яка стала потерпілою внаслідок кримінального правопорушення. Розробка ефективних та справедливих правових механізмів стане важливим кроком у забезпеченні захисту прав та законних інтересів громадян у сфері цивільного права.

Стан наукової роботи. Зобов'язання із відшкодування шкоди були предметом дослідження багатьох науковців, зокрема, це питання розкривали в своїй дисертації: Мул А. М. «Відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій» (2020 р.) [7] та дипломній роботі на здобуття освітнього ступеня «магістр» Тульчевська М. М. «Цивільно-правове регулювання відшкодування шкоди заподіяної майну фізичних осіб у ході збройного

конфлікту в Україні» (2021 р.) [9]. Також, важливо зазначити, проблеми відшкодування (компенсації) такої шкоди досліджували у своїх працях І. А. Бірюкова, Х. В. Войцеховської, Ю. О. Заїки, Б. В. Кирдана, А. О. Кличкова, Д. М. Співак, А. Г. Яреми та ін [1, 6].

Таким чином, **метою статті** є дослідження особливостей відшкодування (компенсації) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення.

Виклад основного матеріалу. Статтею 1177 ЦК України визначено, що шкода, завдана фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, відшкодовується відповідно до закону. Шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках та порядку, передбачених законом [13]. Згідно ст. 127 КПК України підозрюваний, обвинувачений, а також за його згодою будь-яка інша фізична чи юридична особа має право на будь-якій стадії кримінального провадження відшкодувати шкоду, завдану потерпілому, територіальній громаді, державі внаслідок кримінального правопорушення. Шкода, завдана кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням, може бути стягнута судовим рішенням за результатами розгляду цивільного позову в кримінальному провадженні. Шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом [7].

Чинна редакція статті 1177 ЦК України у 2013 році зазнала певних змін. Редакція раніше чинної статті безпосередньо передбачала умови відповідальності держави за таку шкоду: коли не було встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, або якщо вона виявилася неплатоспроможною. Аналогічні підстави з приводу відшкодування державою шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок кримінального правопорушення, натомість залишилися збереженими у ст. 1207 ЦК України [13].

Проте норми цивільного закону давства, як власне і норми кримінально-процесуального закону давства, прямо не визначають особливостей компенсації державою такої шкоди, в окремих частинях статей ЦК України та КПК України лише зазначається, що випадок і та порядок компенсації державою шкоди мають впасти вловатися законом. Для прикладу, на сьогодні таким нормативно-правовим актом є Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 23.02.2023 № 2923-IX [6, с. 135].

Ми погоджуємося з думкою Б. Кирдана та А. Кличкова, що даний закон стосується виключно компенсації за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, однак вважаємо, що законодавство потребує все ж таки спеціального нормативно-правового акту, який би визначав порядок загального відшкодування такої шкоди.

Подібні відсильні норми можна віднайти і в інших нормативних актах. Так, відповідно до ст. 19 закону України «Про боротьбу з тероризмом» відшкодування шкоди, завданої громадянам терористичним актом, провадиться за рахунок коштів Державного бюджету України відповідно до закону і з наступним стягненням суми цього відшкодування з осіб, якими завдано шкоду, в порядку, встановленому законом. Відшкодування шкоди, завданої організації, підприємству або установам терористичним актом, провадиться в порядку, визначеному законом [2, с. 74].

На думку А. Мул, зазначена стаття повинна бути визнаною спеціальною нормою і по відношенню до пропонованої нами загальної норми щодо відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації будь-якого характеру, фактично не звільняючи особу, що вчинила протиправні діяння, від обов'язку відшкодувати завдану нею шкоду, а передбачаючи додаткові гарантії від держави щодо того, що вона здійснить таке відшкодування потерпілим особам як носій публічної влади, звернувши вимогу в порядку регресу до конкретних правопорушників [8, с. 196].

Проте, найбільш гострою та соціально значущою залишається проблема відшкодування потерпілим майнової, моральної та фізичної шкоди, якої вони зазнали внаслідок вчинення кримінального правопорушення. Потерпілі розраховують на ефективні дії держави щодо забезпечення їхніх прав. Але органи досудового слідства часом формально ставляться до виконання такої процесуальної дії, як визнання потерпілого цивільним позивачем відповідно до ст. 28 КПК України, вони не завжди з'ясовують у повному обсязі суми позовних вимог та обґрунтованість останніх, вид завданої шкоди. Деякі слідчі переконують потерпілих не заявляти цивільний позов у ході слідства, а зробити це під час розгляду справи в суді. З урахуванням того, що потерпілі, як правило, не обізнані з положеннями закону і при цьому досить рідко запрошують захисників для участі в судовому процесі, їхні права та законні інтереси, особливо в частині відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди, у багатьох випадках залишаються зовсім незахищеними. Слідчі також дуже рідко пропонують обвинуваченим добровільно відшкодувати завданий потерпілому збиток або усунути заподіяну йому шкоду, оскільки такі дії підпадають під обставину, яка пом'якшує покарання [3, с. 63].

Основна причина неналежного забезпечення права потерпілого на відшкодування завданої йому шкоди полягає не стільки в бездушному та непрофесійному ставленні до цього учасника процесу працівників органів досудового розслідування, оскільки у відсутності чіткого законодавчого механізму реалізації зазначеного права, а також наукових методик визначення грошових еквівалентів такої шкоди. На жаль, така ситуація підтверджується й наявною судовою практикою, аналіз якої беззаперечно засвідчує попередні міркування. Так, у рішеннях численних судових справ, що містяться в Єдиному державному реєстрі судових рішень і подані проти держави, одногослосно відмовлено у задоволенні позовних вимог, оскільки «спеціального закону, який би визначав умови та порядок відшкодування майнової шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, не прийнято, а законами України і про Державний бюджет за відповідні роки та до теперішнього часу видатки держави на відшкодування завданої шкоди також не передбачені» [11, с. 11].

Незважаючи на такі правові прогалини, існує думка, що на сьогодні передбачені всі правові механізми, щоб потерпілий міг звернутися до держави з позовом про відшкодування шкоди, якщо йому ця шкода не була відшкодована.

Компенсаційна відповідальність держави перед потерпілими (хоча і обмежена насильницькими кримінальними правопорушеннями) є основним положенням Європейської конвенції «Щодо відшкодування збитку жертвам насильницьких кримінальних правопорушень» (1983 р.). Слід зазначити, що цією Конвенцією та Декларацією основних принципів правосуддя для жертв кримінальних правопорушень і зловживання владою (1985 р.) закладено правовий фундамент для відповідного провадження судочинства щодо цієї категорії осіб. Саме з вирішення проблем особи, потерпілої від кримінального правопорушення, встановлюється права справедливості. Зазначені правові документи є тими стандартами, яких

повинні дотримуватися судові і правоохоронні органи на національному рівні [14, с. 25].

Одним із способів виправлення «неякісного» законодавства уже в процесі судового розгляду є обов'язок судів використовувати оперативні засоби подолання таких прогалин, а саме аналогію закону, аналогію права, субсидіарне застосування правових норм, а також врахування «примату норм міжнародного права». Тобто у разі «неякісного» законодавства, наприклад, за його невідповідності Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та за наявності у ньому правових прогалин суди зобов'язані застосовувати відповідні положення Конвенції та рішення Європейського суду з прав людини. При чому, вважаємо, що подолання «неякісного» законодавства судами загальної юрисдикції України під час розгляду справ – це професійний обов'язок кожного судді, а не його право, як інколи помилково вважають.

Кримінальне правопорушення як один із видів правопорушень характеризується найбільш важким посяганням як на саму потерпілу особу, так і на її законні права та інтереси. Його соціально шкідливі наслідки зачіпають багато сфер суспільного життя, в тому числі і майнову сферу. Майнова відповідальність, що полягає у формі повного відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, покликана сприяти боротьбі з самими кримінальними правопорушеннями, забезпечуючи в цій площині і необхідний захист майнових прав та інтересів особи [5, с. 169].

На сьогоднішній день подання позовної заяви про відшкодування завданої шкоди залишається тим єдиним правовим способом, за допомогою якого зацікавлена особа має можливість законним способом захистити своє порушене право, шляхом відшкодування майнової та моральної шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, оскільки кримінально-правовими засобами захисту досягти такої мети є неможливим. Незважаючи на те, що національним законодавством закріплено механізм відповідальності за шкоду, яка заподіяна особі, а саме главою 82 ЦКУ, яка досить докладно висвітлює порядок відшкодування шкоди, заподіяної життю та здоров'ю особи, її майну, в той же час деякі питання відповідальності за завдану шкоду та механізм її реалізації залишаються невирішеними.

Статті 1177 та 1207 ЦКУ інтерпретують, що шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок кримінального правопорушення, а також майнова шкода, завдана майну громадян внаслідок кримінального правопорушення, відшкодується державою. Відповідно до п. 1 ст. 1177 ЦКУ, відшкодування шкоди, завданої майну фізичної особи внаслідок кримінального правопорушення, покладається на державу при наявності певних обставин. Держава покладає на себе обов'язок відшкодувати тільки майнову шкоду (але не моральну), завдану майну фізичної особи внаслідок вчиненого кримінального правопорушення, у разі, якщо не встановлено особи, яка вчинила кримінальне правопорушення та якщо особа, яка вчинила його є неплатоспроможною [13].

За ч. 2 ст. 1177 ЦК України шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України в випадках та порядку, передбачених законом. Такий закон дійсно міг бути законопроект № 3892 від 17.07.2020 «Про відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень», який передбачав механізми компенсації шкоди, проте 21.02.2021 його було знято з розгляду [4]. Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого

та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 23.02.2023 № 2923-ІХ, дія якого поширюється на спеціальні випадки компенсації шкоди. У зв'язку з цим вважаємо актуальним питанням необхідності прийняття спеціального закону, який би врегулював питання компенсації шкоди потерпілій особі від кримінального правопорушення [9].

В даний час основним джерелом відшкодування шкоди потерпілому від кримінального правопорушення є відшкодування шкоди винним в порядку цивільного позову, який заявляється потерпілим при розгляді кримінальної справи або в порядку цивільного судочинства. Однак при реалізації даного правового інституту в даний час виникають проблеми, які перешкоджають відновленню прав потерпілого від кримінального правопорушення [3, с. 106].

Так, відповідно до теорії кримінального права недієздатна особа не є суб'єктом кримінального правопорушення. Тому зміст норми, закріпленої в ст. 55 КПК України, не поширюється на випадки, коли шкода заподіяна недієздатною особою. Разом з тим, при наявності такої обставини, шкода, яка завдається такою особою не перестав бути такою. Не врегульовано в національному процесуальному законодавстві і механізм захисту прав і законних інтересів потерпілого в разі, якщо в ході досудового провадження у кримінальній справі не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення. При наявності даної обставини провадження у кримінальній справі зводиться до виконання формальних процедур, реалізація яких не захищає права і законні інтереси потерпілого.

Підставою відмови в відкритті кримінального провадження або його припинення є смерть підозрюваного або обвинуваченого, за винятком випадків, коли в кримінальне провадження є необхідним для реабілітації померлого. Все начебто правильно, але яка буде доля потерпілого, цивільного позивача, та як реалізувати право на відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням. Відповідно до кримінально процесуального законодавства цивільний позов може бути пред'явлений після порушення кримінальної справи і до закінчення судового слідства при розгляді даної кримінальної справи в суді першої інстанції.

Таким чином, якщо немає кримінального провадження, то немає і можливості визнання потерпілого цивільним позивачем у кримінальному судочинстві. Крім того, законодавець в нормах кримінального законодавства закріпив можливість припинення кримінальної справи за примиренням сторін щодо особи, підозрюваного або обвинуваченого в кримінальному правопорушенні, якщо особа, яка вперше вчинила кримінальне правопорушення, примирилася з потерпілим і відшкодувала шкоду.

Як показує судова практика, примирення в більшості випадків прямо пов'язане з відшкодуванням потерпілому шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням. Закриття справи за примиренням сторін тягне за собою залишення цивільного позову без розгляду. Однак далеко не завжди підсудний в змозі виплатити потерпілому одразу всю суму в розмірі завданої шкоди. Саме ця обставина часто є перешкодою для припинення справи за примиренням сторін. Потерпілий, який пред'явив цивільний позов, не сподіваючись на добровільне відшкодування (компенсацію) шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, домагається винесення судом обвинувального вироку саме як процесуального документа, на підставі якого він зможе порушити виконавче провадження щодо засудженого. І з логікою його поведінки важко не погодитися. Дійсно, в разі закриття справи за примиренням сторін суд виносить відповідну ухвалу, залишаючи заявлений цивільний позов без розгляду.

Таким чином, в разі ухилення особи, щодо якої кримінальне провадження було припинено, від добровільного

відшкодування (компенсації) шкоди, потерпілий змушений буде знову звертатися до суду в порядку цивільного судочинства. При цьому постановою про закриття кримінального провадження в силу не створює преюдиції при розгляді справи в цивільному провадженні.

Це покладає на потерпілого обов'язок нести тягар доведення позову в повному обсязі. У зв'язку з вищевикладеним, а також з метою вдосконалення механізму реалізації права потерпілого на відшкодування майнової шкоди слід розглядати даний правовий інститут з різних позицій, в тому числі як частина кримінально-правового впливу, у вигляді примусового кримінально-правового зобов'язання.

Висновок. На нашу думку, запропоновані нами шляхи будуть цілком відчутними та перспективними напрямками у питаннях розширення підстав щодо реалізації права потерпілого на відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, за рахунок коштів особи, яка

заподіяла таку шкоду. Така шкода може бути відшкодована як в рамках кримінально-правових відносин, так і шляхом пред'явлення цивільного позову в рамках кримінального провадження. Призначення судом відшкодування заподіяної шкоди як основного або додаткового покарання має важливе значення для досягнення мети відновлення соціальної справедливості. Це дозволить забезпечити компенсацію потерпілому за завдану йому шкоду, збитки, упущену вигоду та відновити його майнове становище.

Крім того, не виключаємо можливість на законодавчому рівні прийняття спеціального нормативно-правового акту, який врегулює питання компенсації шкоди, яка підлягає відшкодуванню на підставі ст. 1177 ЦК України.

Розуміємо, що викладені міркування не позбавлені зауважень або ж потребують більш детального осмислення, у зв'язку з чим сподіваємося на широке їх обговорення між практиками, науковцями та іншими фахівцями даної теми дослідження [15, с. 182].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бірюков І. А., Заїка Ю. А., Співак Д. М. «Цивільне право України». Загальна частина. Навч. Посібник. Київ: Наукова думка, 2015 р. 304 с.
2. Василенко Л. П., Прищепка О. І. Відшкодування шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення. *Східноукраїнська наукова юридична організація «Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази України як основи сталого розвитку суспільства»*.: 3–4 вересня Харків 2021. С. 74–75.
3. Відшкодування потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень: європейські стандарти і зарубіжне законодавство. (за заг. редакцією О.А. Банчука). К.: Москаленко О.М., 2015. 268 с.
4. Законопроект № 3892 від 17.07.2020 про відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69541
5. Квіт Н. Принцип добросовісності в цивільному праві України як передумова переддоговірної відповідальності. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XXII звіт. наук.-практ. конф., 4-5 лют. 2016 р.* Львів: нац. ун-т ім. Івана Франка, Юрид. ф-т. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2016. Ч. 1. С. 168–169.
6. Кирдан Б. В., Кличков А. О. Відшкодування (компенсація) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення внаслідок військових дій. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1. 2024. С. 134–137. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/28>
7. Кримінальний-процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
8. Мул А. М. Відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Хмельницьк, 2020. 231 с.
9. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23.02.2023 р. № 2923-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text>
10. Тульчевська М. М. Цивільно-правове регулювання відшкодування шкоди заподіяної майну фізичних осіб у ході збройного конфлікту в Україні: автореф. дип. роботи на здобуття освітнього ступеня «магістр»: спец. 081 «Право» / М. М. Тульчевська, ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв, 2021. 18 с.
11. Цивільне право України за ред. Р. О. Стефанчука, К. Наукова думка, Прецедент 2015. 562 с.
12. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. Д.В. Боброва та ін., за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. Київ: Юрінком Інтер. 2015. 639 с.
13. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
14. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар. Т.3: Юридична особа за ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Серія «Коментарі та аналітика». Харків: Страйд, 2016. 736 с.
15. Павленко С.О., Севрук В.Г. Перспективи та проблеми впровадження люстрації в Україні: зарубіжний досвід та вітчизняні реалії. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія: Право. 2014. Вип. 1. С. 177–183. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvamu_pr_2014_1_35.